

Ольга Щодра

**ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ:
ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНОГО ПРОСТОРУ
І СТРУКТУРИ ДИСЦИПЛІНИ**

Історична географія є прикладом утворення нової галузі знань внаслідок інтеграційних процесів у гуманітарних і природничих науках. Вона виникла на межі історії і географії, а сучасний етап її розвитку супроводжується щораз ширшим залученням даних багатьох інших спеціальних дисциплін, як наприклад, кліматологія, ландшафтознавство, екологія, етнологія, антропологія. Незважаючи на тривалий період розвитку історико-географічних студій, серед істориків і географів продовжуються дискусії стосовно їх предмету і завдань.

У добу античності і в епоху середньовіччя між історією і географією не було чіткої межі. “Історії” і “географії” античних і середньовічних авторів можна віднести до особливого історико-географічного жанру. Вони мали, як правило, описовий країнознавчий характер і містили географічні й історичні відомості. До цього жанру відносяться праці грецьких і римських авторів, зокрема, “Історії” Геродота і Плінія Старшого, “Географії” Страбона і Клавдія Птолемея, а також твори істориків візантійської школи – Йордана, Прокопія Кесарійського, Маврикія Стратега та ін. Історико-географічні описи продовжували домінувати і в епоху Відродження.

Наприкінці XVI ст. з’являється новий жанр описових праць – державознавство (у Німеччині з другої половини XVII ст. він отримав назву статистика від Status – держава), який став передвісником спеціальних історико-географічних студій. Предметом державознавства були природно-кліматичні умови, ресурси, державний лад, господарство, побут і визначні історичні пам’ятки. Цей жанр започаткував Джованні Ботеро, автор популярного у той час у Європі енциклопедичного видання – “Всесвітніх відомостей”.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст., німецький вчений Філіп Клювер одним із перших відокремив “нову” географію, завдання якої, на його думку, полягало у вивченні сучасного стану природи і країн, від “історичної”, яка повинна була описувати географію земель і країн в історичному минулому¹.

¹ Докладніше див.: *Верменич Я.* Географія, хорографія, хорологія: етапи становлення й концептуалізації // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2007. – № 10. – С. 7-16; *Верменич Я.* Історична географія й регіонаознавство: наступність і взаємодія // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Ф. П. Шевченка. – Т. 2. Наукові студії. – К., 2004. – С. 488-517; *Жекулин В.* Историческая география: предмет и методы. – Ленинград, 1982.

Однак справжнє становлення історичної і географічної наук відбулося тільки у XVIII ст., коли поступово розмежовується предмет їхніх досліджень. Одночасно з процесами диференціації історії і географії робилися спроби нових синтезованих підходів до вивчення суспільних і природних процесів, внаслідок яких і почала формуватися як окрема дисципліна історична географія. Таке поєднання диференційних та інтеграційних підходів в історичній і географічній науках характерне і для сучасного етапу, що, певною мірою, ускладнює чітке визначення предмета їхніх досліджень і предмета історичної географії, зокрема. Питання про предмет і структуру історичної географії дискусійне ще й тому, що їх визначення залежало також від фаху дослідника: історики розглядали історичну географію як спеціальну історичну дисципліну, а географи – як галузь географії.

Історики дещо раніше від географів усвідомили необхідність вивчати історію природи разом з історією суспільства. Як вказував Володимир Жекулін, “інтерес істориків до ландшафтів і природи взагалі був не випадковий, він підтримувався відкриттям нових історичних фактів, які вимагали пояснення”². Історики мали перед географами вагому перевагу, оскільки у своїх синтезах охоплювали великі проміжки часу і, володіючи великим фактичним матеріалом, могли простежити зміни природного середовища.

У Росії, в складі якої з другої половини XVIII ст. перебувала більша частина українських земель, історико-географічні студії почали розвиватися практично одночасно зі становленням і розвитком історичної науки. Засновник російської історичної школи Василь Татищев був одночасно і засновником російської географічної школи. У праці “Пропозиції до створення історії і географії Російської” (1793) він поділяв географію на загальну, часткову й топографію і наголошував, що без врахування географії (землезнання) не може бути повного і глибокого знання історії³. У своєму “Лексиконі” В.Татищев відзначив зв’язок історичної географії з географією сучасності і визначив її структуру, до якої відніс політичну географію, етногеографію, економічну географію. Під політичною географією вчений розумів “межі і розташування, кордони”, під етногеографією – “ім’я, народи, переселення”, під економічною географією – “поселення і забезпечення ресурсами”⁴. В.Татищев по праву може вважатися основоположником історичного напрямку в розвитку історичної географії в Росії.

² Жекулин В. Историческая география: предмет и методы. – С. 6.

³ Попов Н. Татищев и его время. Приложение. – М., 1864. – С. 664.

⁴ Татищев В. Лексикон российской, исторической, географической, гражданской. – С-Пб., 1793. – Ч. I. – С.39.

Значну увагу географічному чиннику у своїх історичних синтезах приділяли російські історики XIX ст. Сергій Соловйов і Василь Ключевський. Автори синтез української історії, зокрема Михайло Грушевський, Дмитро Багалій також відводили йому належну роль. М. Грушевський виділяв як особливо важливий напрям історичних досліджень історичну регіоналістику, яка мала, на його думку, вивчати вплив географічного простору на життєдіяльність людей у певних історико-географічних ареалах⁵. Він ввів у науку таке поняття як “історичне районознавство”, створив під такою назвою у 1920-х роках асоціацію істориків і розробив для неї спеціальну програму історико-географічних досліджень регіонів. У цій програмі М. Грушевський зробив акцент на вивченні історії української колонізації, питаннях взаємодії і боротьби світових культур. Історична регіоналістика зараз знову стає одним із пріоритетних напрямів історико-географічних досліджень⁶.

Спроби істориків пояснити розвиток суспільства перш за все особливостями географічного середовища врешті-решт привели до появи географічного детермінізму. На противагу прихильникам посибілізму, які робили акцент на широких можливостях пристосування людини до навколишнього середовища, представники цього підходу до вивчення історичного процесу схильні були пояснювати особливості суспільного життя виключно географічними умовами. Яскравим представником географічного детермінізму в російській історіографії був С. Соловйов. Він вважав, що колонізаційний шлях розвитку російської державності і особливості російського національного характеру значною мірою були обумовлені природними умовами, зокрема, величезними просторами Росії, які спонукали населення до постійних переселень і бродяжництва. Цю ідею він послідовно проводить у своїй “Історії Росії з найдавніших часів”⁷.

Перше ґрунтовне визначення предмету і завдань історичної географії в російській історіографії зробив Леонід Майков у праці “Замітки з географії Древньої Русі”. Він вказав на необхідність перейти від описового характеру історико-географічних студій до висвітлення впливу природи на розвиток людства і окремих народів, а також на

⁵ Див.: *Верменич Я.* Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 92-101.

⁶ Див.: *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003; *Регіональна історія України. Збірник наукових праць / Головний ред. В. Смолій.* Вип. 1–8. Київ, 2007-2014.

⁷ Див., наприклад: *Соловйов С.* Сочинения. Кн. 1. История России с древнейших времен. Т. 1–2. М., 1988. – С. 9, 259.

необхідність вивчати вплив антропогенного чинника на довкілля та його наслідки⁸. Історичну географію Л. Майков вважав наукою про взаємовідносини довкілля і суспільства. Праця Л. Майкова створила ґрунт для появи в російській історіографії наприкінці XIX – на початку XX ст. перших спеціальних досліджень з історичної географії, у яких предмет і завдання історичної географії були сформульовані ще конкретніше і чіткіше. Це були, зокрема, “Нариси російської історичної географії” Миколи Барсова⁹, “Історична географія Росії в зв’язку з колонізацією” Матвія Любавського¹⁰, “Російська історична географія” Степана Кузнецова¹¹, “Історична географія” Сергія Середоніна¹², “Російська історична географія” Олександра Спіцина¹³.

Впродовж тривалого часу, майже до кінця XIX ст., історична географія вважалася переважно галуззю історичних досліджень, і її вивченням займалися, як правило, історики й археологи. Вони наголошували на вирішальному значенні власне історичного компонента в цій дисципліні. В середовищі представників гуманітарного або історичного напрямку на початку XX ст. вже існувало достатньо чітке уявлення про історичну географію як окрему спеціальну історичну дисципліну із особливим предметом дослідження. Так, на думку А. Спіцина, головним завданням історичної географії було створення широкого тла, необхідного для розуміння історичних подій і явищ¹⁴.

Двоїста природа історичної географії, що проявляється уже в самій назві дисципліни, її тісний зв’язок не лише з історією, хронологією, але й з географією, обумовили інтерес до неї також представників географічної науки. Поряд з історичним у XIX ст. поступово починає розвиватися природничий напрям історичної географії. Його засновниками стали Карл Ріттер, Альфред Геттнер, Джордж Марш. Одночасно на порядок денний була поставлена проблема взаємозв’язку і взаємодії природничих і гуманітарних наук. Найбільший вплив на її формування мали видатні німецькі географи, теоретики природознавства Олександр Гумбольдт і Карл

⁸ *Майков Л.* Заметки по географии Древней Руси. С-Пб., 1874. – С. 17.

⁹ *Барсов М.* Очерки русской исторической географии. География начальной (Нестеровой) летописи. – Варшава, 1873.

¹⁰ *Любавский М.* Историческая география России в связи с колонизацией. – М., 1909.

¹¹ *Кузнецов С.* Русская историческая география. – М., 1910.

¹² *Середонин С.* Историческая география. – С-Пб., 1916.

¹³ *Спицын А.* Русская историческая география. – Петроград, 1917.

¹⁴ Там же. – С. 1.

Ріттер. О. Гумбольдт вперше впровадив в науковий обіг визначальні для історичної географії поняття “ландшафт” і “життєсфера” і створив підґрунтя для поділу географії на універсальну (всезагальну) і хорологічну (країнознавство)¹⁵. К. Ріттер був творцем “землезнання”, філософського вчення про вплив географії на історію. У своїй дев’ятнадцяти томній праці “Землезнавство стосовно до природи й історії людини, або загальна порівняльна географія” (Берлін, 1856-1879 рр.) він намагався розмежувати предмет досліджень природничих і історичних студій. На його думку, “фізичне землеописання” було природничою наукою, а “загальне землеописання” – історичною дисципліною¹⁶. К. Ріттер розвинув ще одну основоположну для історичної географії ідею – хронологічного дослідження простору. Він наголошував, що “географія не може обійтись без історичного елемента, якщо хоче бути істинною наукою про земні просторові відносини, а не абстрактною блідою копією місцевості”¹⁷. Завдяки О. Гумбольдту і К. Ріттеру географія із описової перетворилася на пояснювальну науку, а її подальший розвиток відбувався через спеціалізацію і поділ на дві головні галузі – фізичну географію і географію людини.

Один із засновників природничого напрямку А. Геттнер упровадив поняття “просторової науки” і вважав, що географія може бути одночасно землезнавством, тобто природничою наукою, і країнознавством, тобто гуманітарною наукою. До країнознавчого аспекту географії він відносив історичну географію¹⁸.

Ідея зв’язку природи і населення проходить лейтмотивом у працях американського дослідника Дж. Марша. Він вважав, що людина виступає перш за все чинником, який руйнує гармонію природи і створює дисгармонію¹⁹.

Географічний детермінізм, який сформувався в рамках природничого напрямку, став основою для уявлень про множинність локальних цивілізацій і культур, зумовлену різними географічними умовами. Одним із його представників і засновником антропогеографії

¹⁵ Див.: Гумбольдт А. Космос. Опыт физического мироописания. – Изд. 2-е. – Ч. 1-3. М., 1862-1863.

¹⁶ Див.: Риттер К. Землеведение Азии. – Ч. 1–5. – С-Пб., 1856–1879; Риттер К. Общее землеведение. – М., 1864.

¹⁷ Риттер К. Об историческом элементе в науке землеведения // Магазин Землеведения и путешествий. – М., 1853. – Т. II. – С. 482.

¹⁸ Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. – Ленинград–М., 1930. – С. 139.

¹⁹ Марш Дж. Человек и природа или влияние человека на изменение физико-географических условий природы. – С-Пб., 1866. – С. 39.

і теорії дифузійнізму був німецький вчений Фрідріх Ратцель. Розвиваючи ідеї Гегеля про цивілізації долин і плоскогор'їв (землеробів і кочівників), а також ідеї Гізо про необхідність взаємодії кількох чинників для розвитку цивілізації, він у своїх працях наголошував, що саме географічні умови визначають долю людства, темпи і форми розвитку культури, здатність одних народів до сприйняття досягнень інших, застій і деградацію культури²⁰.

Погляди Ф. Ратцеля набули подальшого розвитку у працях відомого англійського етнографа і антрополога Едварда Тайлора і, особливо, у працях істориків школи "Анналів" другої половини ХХ ст. В останні десятиріччя теорію дифузійнізму успішно розвивають представники нової економічної історії (кліометрії) і американської географічної школи²¹.

Загалом для представників фізичного напрямку історична географія уявлялася наукою, яка вивчає останній етап у розвитку природи, що розпочався з появою людини.

Диференціація наук, характерна для ХІХ ст., а також негативний вплив кантіанської методології з її розділенням простору і часу, гальмували становлення історичної географії як комплексної міждисциплінарної галузі знань. Розширення уявлень про предмет історичної науки наприкінці ХІХ ст. зумовило зближення історії з географією. Історична наука уже не обмежувалася тільки політичною історією, а починала вивчати також народонаселення, господарство, економічні і культурні зв'язки в історичному минулому. Зближення географії та історії мало своїм наслідком появу нових напрямів досліджень, таких як історичне ландшафтознавство, історико-економічна географія, географія урбаністики. У Росії велику роль у інтеграції історії і географії відіграли Дмитро Анучин і Василь Докучаєв. Своїми дослідженнями вони заклали основи історичного ландшафтознавства і першими звернули увагу на проблему реконструкції ландшафтів²². Д. Анучин у праці "Рельєф поверхні Європейської Росії", яка вийшла у 1895 р., наголошував, що розуміння сучасного стану ландшафтів можливе лише шляхом вивчення їхнього стану в минулому і процесів, які спричинили його зміни²³. Послідовники Д. Анучина і В. Доку-

²⁰ Ратцель Ф. Народоведение. – С-Пб., 1894; Ратцель Ф. Земля и жизнь. Сравнительное земледование. – С-Пб., 1905.

²¹ Див., наприклад: Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч. – К., 2009.

²² Див.: Анучин Д. Рельєф поверхности европейской России в последовательном развитии представлений о нем // Анучин Д. Н., Борзов А. А. Рельєф Европейской части СССР. – М., 1948; Докучаев В. Русский чернозем // Избранные произведения. – Т. I. – М., 1948; Докучаев В. Наши степи прежде и теперь // Избранные произведения. – Т. II. – М., 1949.

²³ Анучин Д., Борзов А. Рельєф Европейской части СССР. – С. 28.

чаєва широко застосовували історичний підхід до вивчення природних процесів, зокрема вивчали вплив господарської діяльності людини на зміни ландшафтів.

Природничий напрям в українській географічній науці розвивали академіки ВУАН Степан Рудницький і Павло Тутковський. У праці “Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання”, яка вийшла 1927 р., С. Рудницький першим серед українських вчених поставив питання про предмет історичної географії. Він писав: “Не сама людина й не самі її діла, а тільки взаємини людини й взаємовідносини її діл з землею, себто з природою краю, становлять предмет усіх антропогеографічних дисциплін. Без географічно-природничого світогляду і підготовлення неможливо як слід навіть підійти до ніякої антропогеографічної, отже, й до ніякої історико-географічної проблеми”²⁴.

Визнаючи двоїтий характер історичної географії, С. Рудницький на перший план ставив географічний компонент, а саму дисципліну розглядав як складову, хоч і окрему частину географічної науки. Критикуючи історичний напрям за його недостатню увагу до самої землі, природи, академік визнавав, що історична географія починається з того часу, коли людина стає активним географічним чинником і починає більш чи менш виразно впливати на природу краю, в якому вона проживає.

С. Рудницький розвивав ідеї Ф. Ратцеля і Е. Тайлора і вважав історичну географію частиною більш загальної науки – антропогеографії, яка включала також статистику, економіку, соціологічні науки, антропологию, етнологию. З огляду на це він формулював завдання історичної географії з виділенням таких її складових:

- 1) історичне дослідження природи (клімат, ландшафт, фауна і флора);
- 2) історичної антропології, яка складається з:
 - а) історичної демографії (чисельність, розміщення і рух людності);
 - б) історичної етнографії (раси, народи, племена);
 - в) історичної географії селитьби (зміна форм і розташування поселень);
 - г) історичної топографії (встановлення місцевостей та об'єктів: міст, сіл, монастирів, церков, полів, лук, лісів, урочищ);
 - д) ономотології (топоніміки) (вивчає географічні назви);
 - ж) історично-політичної географії (вивчає політично-географічні утворення минулого, встановлює їх межі, розташування, площі і взаємини з землею);
 - з) історичної картографії (об'єднує всі галузі історичної географії і служить їм, відображає історико-географічні реалії на картах і в атласах).

²⁴ Цит. за: Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки. Збірник наукових праць. – Львів, 1994. – С. 109.

Новим етапом у розвитку історико-географічних студій в СРСР могла стати праця одного із засновників природничого напрямку А. Геттнера “Географія, її історія, сутність і методи”, російський переклад якої вийшов у 1930 році. Однак вона була піддана нищівній критиці за наголошування ролі географічного чинника в історичних процесах, після чого розвиток природничого напрямку історичної географії в радянській науці був заблокований.

Після фактичного припинення історико-географічних студій в радянській Україні вони продовжували розвиватися у 1930-х роках в Галичині. Їх розвиток пов'язаний насамперед з іменем Володимира Кубійовича, який розширив і збагатив проблематику дисципліни, методи наукових досліджень. В. Кубійович розпочав дослідження в галузі історичної економічної географії, етнодемографії України, розвивав антропогеографічний напрям, досліджуючи вплив людської діяльності на довкілля²⁵. У своїх працях, зокрема у монографії “Географія українських і сумежних земель”, яка вийшла у Львові 1943 р., В. Кубійович широко використовував картографічний і статистичний методи історико-географічних досліджень.

У той час, як в СРСР розробка теоретичних питань історичної географії в рамках природничого напрямку практично припинилася, в західній історіографії новий імпульс для їх розвитку дало звернення до теорії дифузійонізму, або культурних запозичень Ф. Ратцеля – Е. Тайлора, до ідей засновника “людської географії” Елізе Реклю. Важливим для уточнення предмета історичної географії стало поняття “культурного ландшафту”, яке з'явилося у 1960-х роках і асоціювалося зі змінами, спричиненими людською діяльністю²⁶.

У світлі нових уявлень про закономірності розвитку цивілізацій західні дослідники дуже широко почали трактувати предмет історичної географії, включаючи у нього “будь-яке вивчення географії минулого, або географічних змін у часі... незалежно від того, чи це буде вивчення культури, чи фізичних або біологічних умов”²⁷.

Таке широке розуміння предмета і завдань історичної географії вивело наприкінці ХХ ст. на перший план серед методів досліджень генетичний (історичний), або діахронічний підхід, основою якого є встановлення причинно-наслідкових зв'язків у розвитку географічного об'єкта. Генетичний підхід ще більше зблизив географію з істо-

²⁵ Кубійович В. Атлас України і сумежних країв. – Львів, 1937; Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1. 01. 1931 р. // Кубійович В. В. Наукові праці. – Париж-Львів, 1996.

²⁶ Докладніше див.: Жекулин В. Историческая география: предмет и методы. – С. 24.

²⁷ Кларк А. Историческая география // Американская география. – М., 1957. – С. 85.

рією. Не випадково його прихильники, а вони складають більшість західних вчених, почали називати себе історико-географами. Італійський вчений Гаetano Ферро навіть припустив, що історичний підхід в географії може повністю витіснити історичну географію, залишивши їй тільки соціальну історію населення (демографію)²⁸. Однак, як свідчить тематика Міжнародних географічних конгресів, в якій широко представлені історико-географічні дослідження, прогноз вченого не справдився.

Сучасні західні дослідники наголошують на щораз більшому прикладному значенні історичної географії і вважають одним із її головних завдань реконструкцію природних умов минулого з метою кращого розуміння сучасного стану заселення і сільськогосподарського освоєння Землі. Вивчення просторових моделей минулого, на їхню думку, потрібне для розв'язання сучасних проблем, наприклад, задоволення зростаючих потреб людства у їжі і житлі²⁹. Актуалізує історико-географічні студії і мальгузіанська теорія демографічних циклів, яка в останні десятиріччя разом із дифузійною теорією знову використовується для творення нової концепції історії людства.

Теорія культурних запозичень і генетичний метод досліджень посилили інтеграційні процеси в сучасній зарубіжній географічній науці. Дослідження сучасних історико-географів мають наскрізний історичний характер. Увага зосереджується насамперед на історії географічних об'єктів (природних, економіко-географічних, культурних та ін.), яка допомагає краще зрозуміти їх сучасний стан і причини, що його зумовили.

Починаючи із середини ХХ ст. природничий напрям історико-географічних студій поступово відновлюється і в СРСР. Вагому роль у його розвитку відіграли дослідження Лева Берга, присвячені питанням історичного ландшафтознавства. Спираючись на історичні джерела, дослідник наголошував на змінності ландшафтів і необхідності історичного підходу до їх вивчення³⁰. В руслі концепції культурних ландшафтів розглядав теоретичні питання історичної географії Сергій Калеснік, який акцентував увагу на необхідності вивчати вплив антропогенного чинника на формування ландшафтів. Історична географія, за його визначенням, є природничою наукою про зміни ландшафтів за історичний період³¹. Проблеми методології історич-

²⁸ Ферро Г. Ориентация и проблемы исторической географии в Италии // Международная география. – М., 1976. – С. 14-17.

²⁹ Жекулин В. Историческая география: предмет и методы. – С. 24-26.

³⁰ Берг Л. Географические зоны Советского Союза. – М., 1947. – С. 21.

³¹ Калесник С. О классификации географических наук // XIX Международный географический конгресс в Стокгольме. – М., 1961. – С. 7.

ної географії вивчав також Володимир Жекулін. Він вказував на відмінність завдань, які стоять перед історичним і природничим напрямками історичної географії. На думку В. Жекуліна, предметом вивчення природничого напрямку є фізична, економічна і політична географія минулого людства у її взаємозв'язку з географією сучасності. Водночас він визнає, що природничий підхід сам по собі не сприяє вивченню історичного процесу взаємодії суспільства і природи³². На необхідність широко залучати історичні методи досліджень для вивчення історичних аспектів окремих фізико-географічних наук, таких, як, наприклад, ландшафтознавство, кліматологія, гідрологія вказував Анатолій Ісаченко³³.

Важливий вплив на розвиток історико-географічних студій в СРСР мало запровадження у 1970-х роках терміна “географічне середовище” (пізніше – “історико-географічне середовище”), який став ключовим для визначення предмета історичної географії. З приводу його змісту розгорнулася ціла дискусія. Одні дослідники вважали, що в поняття географічного середовища треба включати всі природні елементи: яких не торкалася людина і які зазнали змін в процесі її діяльності³⁴. Інші пропонували включати також і новоутворені елементи ландшафту, яким немає аналогів у природі (терикони, водосховища)³⁵.

Спроба істориків Анатолія Муравйова і В'ячеслава Самаркіна розширити зміст поняття, включивши до нього також і населення з результатами його діяльності, не була сприйнята географами³⁶. Стала очевидною необхідність подальшого уточнення поняття. До того ж через тавтологію термін “історико-географічне середовище” був не дуже зручний для визначення предмета історичної географії.

Серед представників природничого напрямку в СРСР, як і серед їхніх зарубіжних колег, разом із посиленням інтеграційних процесів у розвитку наук зростало розуміння необхідності генетичного й інтеграційного підходів до вивчення природного середовища та його взаємодії із суспільством. Це спричинило розвиток в останні десятиріччя ХХ ст., крім природничого і історичного, третього комплексного напрямку історичної географії. Так, наприклад, В. Жекулін на

³² Жекулін В. Историческая география: предмет и методы. – С. 27.

³³ Ісаченко А. География и историческая география // Известия ВГО. – 1976. – № 6. – С. 525-526.

³⁴ Калесник С. О некоторых недоразумениях в теории советской географии // Известия ВГО. – 1971. – Вып. 1. – С. 36.

³⁵ Жекулін В. Историческая география: предмет и методы. – С. 13.

³⁶ Див., наприклад: Самаркин В. Историческая география Западной Европы в средние века. – М., 1976. – С. 3-5.

початку 1980-х років визначає історичну географію як систему наук, що розвиваються на пограниччі історії і географії. Головними напрямками у цій системі, на його думку, є: 1) історична географія як допоміжна історична дисципліна, яка займається локалізацією поселень й історичних подій; 2) історична економічна географія; 3) історична політична географія; 4) історична етнічна географія; 5) історична фізична географія; 6) історична географія як комплексна дисципліна, яка вивчає особливості природи, поселень, господарства минулих епох (історичне країнознавство)³⁷.

На комплексному, синтезуючому характері історичної географії наголошували українські вчені Олег Шаблій, Людмила Воропай³⁸. Її подальший розвиток, на їхній погляд, можливий лише за умови інтеграції соціальних, природничих і технічних наук. На думку Л. Воропай, предметом вивчення історичної географії на сучасному етапі мають стати “фактори і закономірності розвитку географічної оболонки в історичний період, процеси її трансформації під впливом суспільства в геаноотехносферу”³⁹.

Розвиток історичної географії в Україні був обумовлений створенням у 1960-1980-х роках осередків історико-географічних студій в провідних університетах, зокрема, Львівському (О. Шаблій, К. Геренчук), Чернівецькому (Я. Жупанський, Л. Воропай), Київському (П. Шищенко, В. Пащенко, С. Романчук), Сімферопольському (П. Підгородецький, Г. Гришанков).

Конкретні історико-географічні дослідження представників природничого напрямку в СРСР у другій половині ХХ ст. були присвячені перш за все проблемам історичної фізичної географії. Їх розвиток привів до появи у 1970-х роках окремої спеціальної дисципліни – історичного ландшафтознавства, предметом якого стало вивчення стану ландшафтів в різні історичні епохи і комплексу чинників, які впливали на природні ландшафти. Розвиваючи погляди Л. Берга, теоретичні аспекти історичного ландшафтознавства розробляв

³⁷ Жекулин В. Историческая география: предмет и методы. – С. 26.

³⁸ Див.: Воропай Л. Комплексные историко-географические исследования, их значение в изучении процессов взаимодействия общества и природы // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. – М., 1981. – С.30-41; Воропай Л., Коржик В., Куниця М. Исторична географія: об’єкт, цілі, функції, проблеми // Фундаментальні географічні дослідження (стан, проблеми, напрямки). – К., 1994. – С. 42- 43; Шаблій О. Українознавство: сумативний, міждисциплінарний та інтегративний підходи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Ч. 3-4. – Львів, 1997. – С. 355-361; Шаблій О. Суспільна географія; теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, 2001.

³⁹ Воропай Л. Комплексные историко-географические исследования. – С. 32.

В. Жекулін⁴⁰. Починаючи з 1990-х років проблеми історичного ландшафтознавства активно досліджують українські вчені Анатолій Мельник⁴¹, Володимир Пащенко⁴², Сергій Романчук⁴³.

Середина ХХ ст. стала часом становлення історичного напрямку історико-географічних студій в СРСР, який у 1920-х роках фактично припинив своє існування. Провідні радянські історики почали говорити про необхідність всебічного вивчення впливу географічних умов на розвиток суспільства. Так, на значенні географічного чинника наголошував Віктор Пашуто⁴⁴. Проти недооцінки його ролі виступив також Борис Рібаков, який писав, що “відрив від географічного чинника це відхід від реалізму, вивчення суспільства поза середовищем, яке впливало на його формування”⁴⁵.

Окремі радянські історики⁴⁶ у своїх працях акцентували увагу на ролі природного чинника в історичному процесі. Однак загалом можна погодитися з висновком В. Жекуліна, що в конкретних історичних дослідженнях проблема взаємодії суспільства і природи у радянській історіографії залишалася слабо вивченою⁴⁷. На цьому тлі цікавими, хоч і не безспірними є ідеї Лева Гумільова. Він сформулював і намагався практично розв’язати проблему взаємовідносин етносу і ландшафту. Етнос, на думку Л. Гумільова, був, з одного боку, продуктом історичного розвитку, а з другого – через добування їжі – був тісно пов’язаний з біоценозом ландшафту⁴⁸.

⁴⁰ Жекулин В. Историческая география ландшафтов. – Новгород, 1972.

⁴¹ Мельник А. Основи регіонального еколого-ландшафтного аналізу. – Львів, 1997.

⁴² Пащенко В. Методологія постнекласичного ландшафтознавства. – К., 1999; Пащенко В. Землезнання. Методологія природничо-географічних наук. – К., 2000.

⁴³ Романчук С. Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. – К., 1998.

⁴⁴ Пашуто В. Голодные годы в Древней Руси // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962. – Минск. 1964. – С. 61-94.

⁴⁵ История и социология. – М., 1964. – С. 59.

⁴⁶ Див., наприклад: Кизилев Ю. Географический фактор в истории средневековой Руси // Вопросы истории. – 1973. – № 3. – С. 51-66; Дулов А. Человек и природа на Руси в XIV–XVII вв. // Природа. – 1976. – № 12. – С. 90-105; Дулов А. Природные условия и развитие производительных сил в России в XVIII – середине XIX в. // Вопросы истории. – 1979. – № 1. – С. 38-53; Гумилев Л. Этнос и ландшафт // Известия ВГО. – 1968. – № 3.

⁴⁷ Жекулин В. Историческая география: предмет и методы. – С. 14-15.

⁴⁸ Гумилев Л. По поводу предмета исторической географии // Вестник ЛГУ. – 1965. – № 18. – С. 113.

Л. Гумільов розглядав історичну географію як народознавство, тому завданням її вважав вивчення історії народів разом з історією природи (середовищем проживання)⁴⁹. Ці ідеї він намагався втілювати у своїх працях⁵⁰. Теоретичні питання історичної географії в рамках історичного напрямку в середині ХХ ст. почали розробляти Ольга Медушевська⁵¹ і Віктор Яцунський⁵². На думку В. Яцунського, предмет історичної географії не відрізняється від предмета власне географії і включає всі основні галузі цієї науки: історичну фізичну географію, історичну політичну географію, історичну економічну географію. “Географія і історична географія, – писав вчений, – мають один об’єкт вивчення, але з тією різницею, що географія вивчає цей об’єкт в його сучасному стані, а історична географія в історичному минулому”⁵³. Головні завдання історичної географії, на думку В. Яцунського, полягають в тому, щоб дати характеристику країни чи території впродовж певного часу за такими параметрами:

- 1) фізико-географічний ландшафт;
- 2) етнічний склад, розміщення і міграції населення;
- 3) географія зовнішніх і внутрішніх кордонів, найважливіших історичних подій;
- 4) географія виробництва і господарських зв’язків.

Історико-географічні дослідження, пов’язані з локалізацією тих чи інших історичних об’єктів, на думку В. Яцунського, були другорядними⁵⁴.

Розвиваючи погляди В. Яцунського на завдання історичної географії, Ігор Шаскольський включив до її предмета також вивчення топографії міст, лісистості і т.п.⁵⁵ Такий підхід викликав критику

⁴⁹ Там же. – С. 115.

⁵⁰ Див., наприклад: *Гумилев Л.* Открытие Хазарии. – М., 1966; *Его же:* Этногенез и биосфера земли. – Ленинград, 1990; *Его же:* Этносфера: история людей и история природы. – М., 1993; *Его же:* От Руси к России: очерки этнической истории. – М., 1994.

⁵¹ *Медушевская О.* Историческая география как вспомогательная историческая дисциплина. – М., 1959.

⁵² *Яцунский В.* Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV–XVII веках. – М., 1955.

⁵³ *Яцунский В.* Историческая география как научная дисциплина // Вопросы географии. – 1950. – С. 20, 13-14.

⁵⁴ *Яцунский В.* Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV–XVII веках. – С. 10.

⁵⁵ *Шаскольский И.* Историческая география // Вспомогательные исторические дисциплины. – М., 1968. – С. 97-98.

В. Жекуліна, який вважав, що І. Шаскольський надто спрощено і прямолинійно потрактував тезу В.Яцунського про те, що одним із завдань історичної географії є просторова локалізація історичного процесу⁵⁶.

Розвиток інтеграційних процесів у розвитку гуманітарних і природничих наук в СРСР у другій половині ХХ ст. створив нові можливості для глибшого пізнання історії розвитку суспільства і довкілля, а також їх взаємодії і взаємозалежності, зумовивши розширення уявлень про предмет і завдання історичної географії серед представників історичного напрямку. Так, на думку І. Шаскольського, до історико-географічних студій треба віднести історичну етнічну географію⁵⁷. Леонід Бескровний і Леонід Гольденберг включали до них історичну географію культури⁵⁸. Л. Гольденберг до предмета історичної географії відносив також історію географії⁵⁹, з чим важко погодитися. Незважаючи на історичний компонент, остання є окремою галуззю географічної науки і має суттєво інші завдання, ніж історична географія, на що у свій час вказував ще А. Геттнер⁶⁰ і на чому наголошують сучасні дослідники⁶¹.

Вважаючи історичну географію насамперед історичною наукою, Л. Гольденберг вказує, що найслабшою її ланкою є історична фізична географія, для вивчення якої історики повинні залучати дані природничих наук⁶². Предметом історичної географії, на його думку, є вивчення історичної економічної, історичної політичної географії минулого людства у взаємозв'язку з фізико-географічним середовищем. У такому формулюванні предмету, як вважає Л. Гольденберг, історична географія виступає єдиною суспільно-географічною наукою, яка розвивається на рубежі між історією і географією⁶³. З поглядами Л. Гольденберга солідарний Л. Бескровний, на думку якого, історична

⁵⁶ Жекулин В. Историческая география: предмет и методы. – С. 11.

⁵⁷ Шаскольский И.П. Историческая география. – С. 96.

⁵⁸ Бескровный Л., Гольденберг Л. О предмете и методе исторической географии // История СССР. – 1971. – № 6.

⁵⁹ Гольденберг Л. С. А. Ремезов и картографическое источниковедение Сибири второй половины XVII – начала XVIII в. Диссертация. – М., 1967. – С. 21.

⁶⁰ Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. – С. 246.

⁶¹ Див., наприклад: Шищенко П., Муніч Н. Історія географії та історична географія: галузі науки і навчальні дисципліни // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. – 2008. – Вип. 55. – С. 6-8.

⁶² Гольденберг Л. С. А. Ремезов и картографическое источниковедение Сибири. – С. 19-20.

⁶³ Там же. – С. 21.

географія знаходиться на стику історії і географії: завдання географів – вивчати історичну фізичну географію, завдання істориків – вивчати історичну географію господарства, політичну історичну географію, географію культури⁶⁴.

Розширене трактування предмета історичної географії, що стає характерним і для історичного напрямку досліджень, сприяє розвитку комплексного підходу як одного із найбільш перспективних напрямів історико-географічних студій. У свій час на необхідності саме такого підходу до вивчення суспільних і природних явищ наголошував Володимир Вернадський. “Ми все більше спеціалізуємося не по науках, – вказував вчений, – а з проблем. Це дозволяє, з одного боку надзвичайно заглиблюватися в явище, а з іншого – розширювати його з усіх точок зору”⁶⁵. Значення комплексного напрямку історико-географічних студій сьогодні зростає також у зв’язку із актуальністю досліджень з історичної регіоналістики, яка розвивається на стику історії, географії, культурології і інших суміжних дисциплін і покликана дати цілісну картину історичного розвитку певної території. На думку Ярослави Верменич, одного із провідних сучасних українських дослідників у цій галузі, головне завдання історичної географії полягає у створенні “географічної характеристики регіону на певному історичному етапі у тісному зв’язку з розвитком суспільства”⁶⁶.

Інтегруючи дані природничих, технічних і гуманітарних наук, історична географія водночас дозволяє простежити глобальні суспільні процеси, є фундаментом для створення нових синтезуючих історій як окремих народів і країн, так і людства загалом, позаяк, як слушно наголошує Джаред Даймонд, найзагальніша схема історії і причини нерівномірного розвитку різних народів залишаються неоясненими, що створює підґрунтя для расистсько-біологічних теорій⁶⁷.

В останні десятиріччя, розвиваючи методику історико-географічних досліджень, вчені наголошують також на необхідності екологічного підходу. Він передбачає вивчення взаємовідносин природи і суспільства насамперед під кутом зору підтримання (чи порушення) стану динамічної рівноваги між ними, а також між різними структурними елементами природного середовища і суспіль-

⁶⁴ *Бескровный Л.* Состояние и задачи исторической географии // Первая Всесоюзная научная сессия по исторической географии. – М., 1974. – С. 8.

⁶⁵ *Вернадский В.* Размышления натуралиста. – М., 1977. – Кн. 2. – С. 54.

⁶⁶ *Верменич Я.* Історична географія й регіоналістика: наступність і взаємодія. – С. 488.

⁶⁷ *Даймонд Дж.* Зброя, мікроби і харч. – С. 22-23.

ства. Цей підхід має бути визначальним у дослідженнях взаємодії географічного середовища і суспільства, особливо для XVIII і наступних століть, коли антропогенний чинник почав відігравати головну роль у зміні природних ландшафтів. Ідеї гармонійного і збалансованого розвитку природи і суспільства, які були сформульовані у 1920–1940-х роках засновниками вчення про ноосферу П'єром Тейяр де Шарденом, Едуардом Леруа та Володимиром Вернадським, сьогодні стають особливо актуальними. Вони впливають на формулювання головних завдань історико-географічних досліджень на сучасному етапі і зумовлюють подальше зростання їх прикладного характеру.